

Искра Баева, Димитър Денков, Боян Дуранкев

ЕДИН БЪЛГАРСКИ ВЕК
(1923–2024)

София, 2025

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на автора и на издателство „Изток-Запад“.

© Искра Баева, Димитър Денков, Боян Дуранкев, автори, 2025

ISBN 978-619-01-1564-9

ИСКРА БАЕВА
ДИМИТЪР ДЕНКОВ
БОЯН ДУРАНКЕВ

ЕДИН
БЪЛГАРСКИ
ВЕК

1923–2024

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводни думи.....	11
------------------	----

– ИСКРА БАЕВА –

НАЧАЛО НА МОДЕРНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА/13

Усилия за обединение на българските земи, останащи извън държавата	15
Как България влиза в своя кризисен век	18

ЦАРСТВОТО (1923–1946)/20

Политиката от криза към криза (1923–1933)	20
Конфликтното управление на БЗНС.....	20
Превратът на 9 юни 1923 г. и реакцията срещу него.....	26
Септемврийското въстание от 1923 г.	30
Атентатът от 16 април 1925 г. – предпоставки и последици	36
Успокояване на политическите страсти.....	40
Десетилетието от 19 май 1934 г. до 9 септември 1944 г.	43
Пътят към новия преврат	43
Превратът от 19 май 1934 г. и безпартийният режим.....	44
България във Втората световна война	47
Неутралитетът.....	48
Съюзник на Германия.....	51
Във война с Третия райх.....	58

НАРОДНАТА РЕПУБЛИКА (1946–1990)/63

Първото републиканско десетилетие.....	63
Народната демокрация	63

Българският сталинизъм	70
Десталинизация по български	75
Живковизмът	79
Тодор Живков се утвърждава във властта	80
Предизвикателствата на 60-те години	83
„Развитият“ социализъм в България	92
Социалистическата конституция	93
Либерализацията и разведряването през 70-те години	94
Как се стига до краха на социалистическата система в края на 80-те години	105
Републиката – утвърждаване на политическия плурализъм и пазарната икономика	113
Начало на прехода – особености	113
Първи стъпки на парламентарната демокрация	120
Конституцията на Република България.....	125
Пръв опит на СДС за „смяна на системата“	126
Краткото завръщане на БСП във властта	132
България по пътя към НАТО и Европейския съюз.....	135
Краят на прехода?.....	142
България в Европейския съюз	143
Криза на парламентарната демокрация в България.....	151
Какво ни очаква през следващите сто години?	163

– ДИМИТЪР ДЕНКОВ –

ТРИ ИДЕИ В ТРИ БЪЛГАРИИ СЛЕД 1923 Г./165

1. За идеите и тяхното преплитане в кратка история на понятията изобщо и по-специално за последното столетие в България	165
2. Царство България 1923–1946 г.: националната идея	176
3. Народна република България 1946–1991: социалната идея	230
4. Република България след 1991 г.: интернационалната идея	295

– Боян Дуранкев –

**ИКОНОМИЧЕСКА И СОЦИАЛНА ДИНАМИКА
В БЪЛГАРИЯ 1923–2023 г./371**

Предварителни бележки.....	371
1. Изграждане на основите на българската икономика:	
1878–1923 г.	375
1.1. Селско стопанство.....	388
1.2. Промисленост	388
1.3. Транспорт и съобщения.....	392
1.4. Външна търговия	393
1.5. Финанси	395
2. Социална динамика	400
2.1. Демографско развитие	400
2.2. Образование.....	400
2.3. Здравеопазване	402
2.4. Култура.....	402
2.5. Потребление на хранителни продукти и нехранителни блага	403
2.6. Социална нестабилност и неравенство	405

**ЕВОЛЮЦИЯ НА ЗАКЪСНЕЛИЯ БЪЛГАРСКИЯ КАПИТАЛИЗЪМ:
1924–1944 г./416**

1. Промени в структурата и управлението на икономиката.....	419
1.1. Промислеността се развива динамично, но циклично, без да се превърне в основен сектор	421
1.2. Селското стопанство остава основен, но трудно развиващ се сектор	426
1.3. Развитие на транспорта и съобщенията	431
1.4. Едностранчивата ориентация на външната търговия към Германия.....	431
1.5. Състояние на финансовата система	434
1.6. Икономическа нестабилност и неравенство	446
1.7. Обща характеристика на управлението на икономиката.....	448

2. Промени в демографската и социалната структурата.....	449
2.1. Демографско развитие	450
2.2. Потребление на хранителни продукти и нехранителни блага	450
2.3. Образование.....	452
2.4. Здравеопазване	454
2.5. Култура.....	455
2.6. Социална нестабилност и неравенство	456
2.7. Обща оценка на социалното развитие.....	459

ИЗГРАЖДАНЕ, РАЗВИТИЕ И КРИЗА НА ИКОНОМИКАТА НА „РЕАЛНИЯ СОЦИАЛИЗЪМ“: 1945–1989 г./461

1. Промени в структурата и управлението на икономиката.....	465
1.1. Относно периодизацията на икономическата динамика	471
1.2. Полагане основите на индустриализацията на страната и преход от неразвит капитализъм към неразвит „реален социализъм“	472
1.3. Промислеността се превръща в основен и водещ отрасъл на икономиката.....	477
1.4. Интензификацията на селското стопанство осигурява прехраната и подsigурява хранително-вкусовата промишленост и износа	480
1.5. Развитие на транспорта, съобщенията и търговията	481
1.6. Преимуществената ориентация на външната търговия към СССР и СИВ	482
1.7. Състояние на финансовата система.....	483
1.8. Обща характеристика на управлението на икономиката и причини за икономическата нестабилност на „реалния социализъм“	486
2. Промените в демографската и социалната структура.....	494
2.1. Демографско развитие	496
2.2. Потребление на хранителни продукти и нехранителни блага	496
2.3. Образованието се изкачва на международно ниво	500
2.4. Българското здравеопазване става пример на „добри практики“	503
2.5. Системата на културата при „реалния социализъм“	505
2.6. Икономическа нестабилност и социално неравенство	508
2.7. Обща оценка на социалното развитие.....	513
3. Основни причини за социално-икономическата криза на „реалния социализъм“	516

**БЕЗКРАЙНИЯТ БЪЛГАРСКИ ПРЕХОД:
1991 г. и ДОСЕГА/519**

1. Първите промени в икономиката – реставрация, неолиберализъм, бандитизъм и корупция.....	526
1.1. Процесът на икономическа реставрация.....	526
1.2. Процесът на приватизация.....	528
1.3. Шествието на неолиберализма из България.....	536
2. Промени в структурата и управлението на икономиката.....	541
2.1. Относно периодизацията на икономическата динамика.....	548
2.2. От огромна централизация към децентрализация и „направляване“ на развитието.....	550
2.3. Услугите и частният сектор – новите лидери в икономиката.....	553
2.4. „Индустрията“ остава стратегически тил на икономиката.....	555
2.5. Българското селско стопанство – реструктурирано и проблемно.....	557
2.6. Промените в транспорта, съобщенията и търговията.....	561
2.7. Преориентацията на външната търговия към страните от Европейския съюз.....	564
2.8. Големите провали на финансовата система и бавното ѝ стабилизиране.....	565
2.9. Обща характеристика на макроикономическото управление, или защо България не е като Япония, Южна Корея, Китай или Беларус.....	571
3. Промените в демографската и социалната структура.....	576
3.1. Демографско развитие, труд и доходи.....	577
3.2. Потребление на хранителни продукти и нехранителни блага.....	583
3.3. „Гнилата ябълка“ България.....	586
4. Основни причини за провалите на Прехода и сегашната криза.....	590

УВОДНИ ДУМИ

През 2023 г. участвахме в поредица дискусии, посветени на преломните събития преди столетие: превратът на 9 юни, Юнското и Септемврийското въстание. Те дават начало на нов етап в българската история и на продължаващи до днес спорове и противоборства за начина на излагането ѝ, подбора и оценката на събития и личности. При това особено важна роля играят налаганите в Царство България, Народна република България и Република България различни държавно-устройствени, идеологически и икономически доктрини, силно повлияни от променящи се „вечни“ съюзници. Затова се осмелихме да предложим три истории на последното столетие, надявайки се, че ще помогнем за по-пълното му разбиране чрез анализ на известни и на нови данни, както и с обяснения и изводи, пренебрегвани в други изследвания или правени с обичайната след всяка от промените политическа пристрастност. Тъй като сме съвременници и донякъде участници в тази история поне в последните петдесет години, всяко отделно представяне е повлияно от лични убеждения и опит, поради което не претендира да е единствено възможно. Затова ще сме благодарни на всеки, който направи предложения за запълване на неминуемите пропуски и обоснове своите виждания. Надяваме се, че с тези три истории на трите Българи даваме повод за други изложения, които приближават до заявяваната, но трудно постигана обективност дори тогава, когато тя е чиста хронология.

Авторите

- Искра Баева -

НАЧАЛО НА МОДЕРНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

Модерната българска държава се появява сравнително късно на политическата карта на Европа – едва през втората половина на XIX в., много след като в Западна Европа вече са се утвърдили националните държави и десетилетия след като на Балканите са създадени Сърбия и Гърция. Късната поява на нашата държава се дължи на географското ѝ разположение в средата на Балканския полуостров, завоюван през XIV в. от Османската империя и останал под нейна власт до XIX–XX в. Това географско разположение предопределя трудната историческа съдба на българите: те последни създават своята християнска държава, откъснала се от империята, и то във време, когато освободителката Русия е в тежка международна изолация след поражението си в Кримската война (1853–1856), а дори и след като побеждава турците, за нея се оказва трудно да защити целостта, характера и границите на новосъздадената държава.

Руско-турската война от 1877/78 г. станала освободителна за нас, е поредната война между двете империи. Целта на Русия е да получи контрол върху Проливите, което в никакъв случай не намалява стремежа към освобождаване на балканските славяни и православните от ислямската Османска империя. Това е така, тъй като една от неизменните основи на Руската империя е православието, а и защото във войните си на Балканите Русия винаги е разчитала на подкрепата на местното поробено население. Новата българска държава в средата на Балканите се появява в края на войната със Санстефанския договор¹, подписан недалеч от Истанбул на 3 март (19 февруари ст.ст.). Международните договорености, които Русия е приела, за да започне войната, правят този договор само предварителен, а истинското оформяне на новата карта на Балканите е обсъдено и прието на Берлинския конгрес (юни–юли 1878 г.). Там, на общоевропейския конгрес, новата българска държава е разделена на две държавни формирания с различен статут: трибутарното Княжество България и автономната Източна Румелия, докато Македония е върната под властта на султана, а други по-малки територии, населени с българи, преминават към други държави. Разпокъсването на Санстефанското пространство (съвпадащо с границите на Българската екзархия) оставя трайна

¹ Адамов, Е. А. (Сост.). 1952. *Сборник договори на Русия с други държави. 1856–1917*. Москва, с. 160–164.

следа в цялото последвало развитие на България. От една страна, то поставя като първа точка в дневния ред желанието за обединение на всички българи (т.нар. общонароден или национален въпрос), а от друга – тласка българските политици да търсят виновни както сред европейските велики сили, така и в Русия, която била породила фалшиви надежди със Санстефанския договор. Търсенето на виновни за разпокъсането ще продължи да разделя политиците през цялото последвало развитие на България, а както виждаме – и до ден днешен.

Първите стъпки на новата българска държава са направени в атмосферата на общонароден оптимизъм, подем и надежди за свободно и демократично развитие. Българските граждани са готови още през първите години да покажат на какво са способни в съграждането: поставени са основите на националната просвета и култура, на парламентаризма, изградени са основните държавни институции, оформят се политическите партии, следващи основните европейски направления (консерватизъм, либерализъм, социализъм), започва да функционира модерната икономика (нова инфраструктура, банково и кредитно дело), променя се обликът на градовете, които постепенно придобиват европейски вид. Настъпват години на натрупване и градеж, вяра във възходящото развитие на младата държава.

Стремешът към обединяване на всички българи е водещ през първите години и десетилетия в политиката на младата държава, макар и с разнопосочни последици. На 6 септември 1885 г., без да се съобразяват с каквито и да било външни фактори, националреволюционерите от Източна Румелия с мълчаливото съгласие на политиците от Княжеството осъществяват обединението на Източна Румелия с Княжество България. Но недоволството на външните фактори, изразено в обявената от Сърбия война (инспирирана от Австро-Унгария), много скоро принуждава обединена България да защитава с военна сила Съединението. В започналата в началото на ноември Сръбско-българска война с изключителен героизъм младата българска армия, изоставена от руските си офицери, успява да отхвърли сръбското нашествие и да утвърди Съединението² – след което България става най-голямата християнска държава на Балканите.

Две десетилетия по-късно е направена следващата крачка към утвърждаване на българската държава. На 22 септември 1908 г., този път след добра дипломатическа подготовка, Княжество България обявява своята независимост от Османската империя и по този начин става пълноправен член на международната общност. От този момент страната се гордее, че може свободно и самостоятелно да избира пътя си. Само че още първите самостоятелни стъпки на независимата

² Генов, Георги П. (Съст.), 1940. *Международни актове и договори, засягащи България*. С обяснителни бележки и една карта на България и съседните страни (на френски и български език). София, с. 326–337.

държава, или по-скоро на българските политици, показват както колко ограничен е кръгът на възможностите, така и колко трагични могат да бъдат последиците от свободния политически избор.

Усилия за обединение на българските земи, останали извън държавата

Добрата икономическа конюнктура в Европа през първото десетилетие на ХХ в. създава благоприятни условия и за стопанското развитие на България. Поощрена от добрите показатели, много скоро след обявяването на независимостта държавата отново се връща към усилията за обединяване на българите, на първо място, естествено, на най-голямата българска общност, останала извън границите – македонските българи. Като водеща християнска сила на Балканите и с помощта на Русия България успява да обедини другите балкански държави, освободени през ХІХ в. от Османската империя, в последно съвместно усилие империята да бъде изтласкана от Европа. През 1912 г. е създаден т.нар. Балкански съюз с център България, която сключва поотделно договори с останалите (Сърбия, Гърция и Черна гора).³ На 8 октомври 1912 г. Балканският съюз започва големия поход на балканските християни за освобождаване на полуострова от османския полумесец. Макар и трудно – след кръвопролитни сражения, водени най-вече от българската армия, която е изправена челно срещу основните сили на турския аскер, – съюзниците печелят войната. Това обаче става едва след успеха на двудневния шурм на българската армия срещу „непревзематата“ Одринска крепост на 13 март 1913 г. Чак тогава империята е принудена да се предаде. На 17 май Османската империя подписва Лондонския мирен договор със страните от Балканския съюз, според чийто втори член тя запазва само малка балканска територия на изток от линията Мидия–Енос.

Точно когато изглежда, че най-после целта на християнския фронт срещу османския поробител е постигната, събитията излизат от контрол. Неяснотите при договарянето на Балканския съюз и най-вече по това как ще бъдат разпределени отвоюваните територии, дават възможност на Сърбия и Гърция, чиито войски са имали по-леката задача да отвоюват Македония, да се обединят срещу изтощена от сраженията България и да си поделят почти цяла Македония. Тези действия на Сърбия и Гърция, предизвикали разпадането на Балканския съюз, по-късно раждат популярния в България боен марш „Съюзници-разбойници“ (текстът е

³ Стателова, Елена, Попов, Радослав, Танкова, Васка, 1994. *История на българската дипломация 1879–1913 г.* София, с. 434–438, 442–443.

на Любомир Бобевски, а музиката – на Иван Скордев). Отговорът на българския цар Фердинанд е заповедта от 16 юни 1913 г. за настъпление на българските войски срещу гръцките и сръбските части в Македония. Последниците от това емоционално действие се оказват трагични: във войната веднага се намесва Румъния, а и победената Турция, като така България е изолирана и обкръжена от противници; тя няма какво друго да направи, освен да поиска мир. Цената на подписания на 28 юли 1913 г. Букурещки мир е национална катастрофа. България успява да запази само част от Източна Македония (Пиринския край) и Западна Тракия, през която преминава нейният излаз към открито южно море, а Турция си връща Източна Тракия. Още по-тежки последици има унищожаването на българските институции в загубените територии: иззети или унищожени са църкви, манастири, училища, общини, а към България прииждат нови 250 хиляди бежанци от Македония.

Националната катастрофа променя нагласите на българското общество: оптимизмът постепенно изчезва и на негово място се възцарява песимизмът, а връщането на загубените територии става императив за политиците. Съвсем скоро – само година след националната катастрофа, на 28 юли 1914 г. в Европа избухва Голямата война (както тогава са наричали Първата световна), която възражда възможността за териториални промени в Европа и дава шанс на България да си върне загубеното. Страната отново е изправена пред избор, който този път до голяма степен е предопределен от скорошното поражение и от породеното от него желание за реванш.

В началото на войната България обявява неутралитет (тя е изтощена от скорошната война и от поражението), но царят и правителството внимателно наблюдават ставашото по бойните полета и се вслушват в предложенията на двете коалиции, които се стремят да привлекат държавата ни на своя страна. В този период българското правителство се опитва да прецени кога и на чия страна да се включи в европейския конфликт, превърнал се и в световен, за да си осигури участие в крайната победа. Колебанията приключват през есента на 1915 г. Решителни за българския избор се оказват няколко фактора: пощедрите обещания на Германия (почти цяла Македония и Южна Добруджа), прогерманският характер на правителството на Васил Радославов и на цар Фердинанд, но най-вече успехите на Германия на Източния фронт. Те наклонят везните и България влиза в коалицията на Централните сили (Германия, Австро-Унгария и Османската империя).

Българската армия воюва успешно – в началото срещу сръбските войски, а по-късно и срещу румънските и руските. Успехите на българското оръжие обаче съвсем не се оказват достатъчни за победата на Централните сили във войната. След като Първата световна война от настъпателна става позиционна победата вече зависи от общия потенциал на коалициите, а в това отношение Централните сили значително отстъпват на Антантата. И в края на краищата след четири

изнурителни военни години през есента на 1918 г. изтощените докрай страни от прогерманската коалиция започват да капитулират една след друга.

Като най-слабото звено България се пропуква първа. Между 15 и 18 септември 1918 г. войските на Антантата извършат пробив в българската защита на Солунския фронт при Добро поле. Отчаяните войници, които са направили всички възможно да удържат натиска, се чувстват предадени и се разбунтуват. За разкъсването на фронта те обвиняват правителството и военното ръководство, които не са осигурили нито достатъчно оръжие, нито снабдяване за армията, а са я хвърлили в неравна война срещу почти всички балкански държави. На 24 и 25 септември 1918 г. войниците сформират въстанически отряди, обръщат оръжието си към управляващите и разгневени, се отправят към Кюстендил, където арестуват офицери от Главната квартира. Правителството се опитва да спре бунта с помощта на освободените от затвора популярни земеделски водачи Александър Стамболийски и Райко Даскалов, които са изпратени да преговарят с разбунтувалите се и да потушат бунта. Когато обаче Райко Даскалов вижда окъсаните и изгладнели войници, вместо да ги успокоява, той ги оглавява и на 27 септември в Радомир обявява България за република, а за неин председател – Александър Стамболийски. Войниците настъпват към София, но в отбраната на столицата се включват германски части с артилерия и картечници (същите, които в началото на септември отказват помощ на българската армия на Солунския фронт).⁴ В южните предградия на София войнишкият поход е спрял, а загиналите в тези събития са стотици.

Още преди потушаването на Войнишкото въстание българското правителство се обръща с предложение за примирие към Антантата и на 29 септември 1918 г. то е подписано в Солун, като по този начин България излиза от войната. В рамките на месец и половина след България (на 30 октомври Османската империя, на 3 ноември Австро-Унгария и на 11 ноември Германия) капитулират и останалите три сили от Централните сили. След поражението и Войнишкото въстание, изправило българи срещу българи, цар Фердинанд не може да остане повече в България. На 3 октомври 1918 г. със специален манифест той се отказва от престола. За втори път в кратката история на Третото българско царство държавният глава е принуден да абдикира. Този път обаче той има престолонаследник – българският престол е зает от сина му цар Борис III.

Начинът, по който завършва участието на България и в тази поредна война, предпоставя втората национална катастрофа. Страната е оставена на милостта на победителите: окупирана е от френски, английски и италиански войски, запазено е военното положение, както и цензурата, в плен попадат 100 хил. войници и офицери, а българската територия е използвана за продължаващите военни

⁴ *История на България*, 1999. Т. 8, Гал-Ико, София, с. 312–320.

действия на армиите от Антантата. По волята на победителите (а от древността се знае: *Vae victis!* – Тежко на победените!) е съставено ново правителство на Теодор Теодоров, в което влизат партиите, които са били против присъединяването на България към Централните сили.

Окончателно съдбата на България е решена на Парижката мирна конференция на победителите от Антантата в отсъствие на победените, свикана на 18 януари 1919 г. България получава текста на мирния договор едва след като е изработен от победителите, след което и всички нейни опити за облекчаване на тежките клаузи са пренебрегнати. На 27 ноември 1919 г. в парижкото предградие Нюий сюр Сен новият министър-председател Александър Стамболийски от БНЗС е принуден да подпише мирния договор, който ултимативно налага на страната тежки условия. От България са откъснати нови територии: Гърция си връща Егейска Македония; Сърбия получава Вардарската ѝ част, Струмишка околия, както и западните покрайнини Босилеградско, Царибродско, част от Трънско и Кулско; Румъния възстановява господството си над цяла Добруджа, а Западна Тракия е окупирана от съглашенски войски (по-късно тя е предадена на Гърция), което отрязва достъпа на българската държава до Егейско море. Наказателните клаузи на договора забраняват на България редовна армия, а доброволната е ограничена до 20 хил. души, като заедно с полицията и граничната стража достига 33 хил. Репарациите са в размер на 2,25 млрд. златни франка: непоносима тежест за разорената българска икономика, към което се прибавят и контрибуции от хиляди глави добитък и големи количества въглища.⁵

Как България влиза в своя кризисен век

Ньойският договор ляга като тежко бреме върху българската държава. Тежките му клаузи погазват националното достойнство на българите и предопределят изпитанията, които ще преживее България във вътрешната и външната си политика през следващите две десетилетия. Оптимистичното икономическо, социално и национално развитие от последните десетилетия на XIX и началото на XX в., което е дало основание на външни наблюдатели да нарекат България Швейцария на Балканите, се срива само за няколко години – от 1912 до 1918 г. За кратко време българите почти докосват мечтата си за национално обединение, след което настъпват военни поражения и две национални катастрофи. Надеждата, че българският национален проблем може да се разреши с военна сила, е прекършена и тогава идва усещането за безнадеждност и отчаянието. Именно върху тези

⁵ Кутиков, Владимир (Съст.), 1948. *Сборник на международни актове и договори*. София, с. 455–478.

нагласи се раждат и разпространяват новите радикални идеи за обществени и политически трансформации.

Такива са реалностите по времето, когато България влиза в съвременната епоха, която според историческата хронология настъпва с края на Първата световна война. Още първите следвоенни избори показват колко дълбоко войните и пораженията са променили нагласите на българите. През август 1919 г. в новото Народно събрание като първа политическа сила влиза БЗНС, а втора е БКП (т.с.), както само три месеца по-рано се е преименувала БРСДП (т.с.), докато всички партии, управлявали от създаването на държавата, са наказани от гласоподавателите и минават на заден план. За пръв път земеделският съюз влиза във властта, макар и в коалиционно правителство с участието на Народната и Прогресивнолибералната партия. Новият министър-председател е лидерът на БЗНС Александър Стамболийски, който след по-малко от година – през март 1920 г. – предизвиква нови избори, след които Стамболийски вече може да състави изцяло земеделско правителство. Това правителство има уникалната задача да се опита да приложи на практика доктрината на Стамболийски за съсловно управление в името на селото.

Аграрният експеримент, както може да се нарече самостоятелното управление на БЗНС, е нещо ново не само за България, а и за Европа. Въпреки че доктрината на аграризма, върху чиято идейна основа е изградена съсловната теория, е формулирана през XIX в. и възприета от поредица селски партии от Централна и Източна Европа, никъде другаде преди Стамболийски, а и след него, не е правен опит тя да бъде приложена на практика.⁶

Основните характеристики на аграризма, наречен в българския му вариант съсловна теория, са представени в България от лидера и идеолог на БЗНС Александър Стамболийски през 1909 г. в книгата му „Политически партии или съсловни организации?“⁷. Според неговите тези управлението на обществото трябва да се осъществява не от партии, а от шестте основни съсловия: земеделско, занаятчийско, наемно-работническо, индустриално, търговско и бюрократическо. Тъй като в България селяните наброяват около 80% от населението, то земеделското съсловие трябва да изгради системата на народовластието (както Стамболийски нарича управлението на мнозинството) и икономическата демокрация (чрез разпределение на националния доход според вложения труд, а не според капитала).⁸ Това означава в центъра на държавната политика да се поста-

⁶ Баева, Искра. 1992. *Аграризмът като идеология на селските движения в България и Полша до Втората световна война*. Годишник на СУ „Св. Кл. Охридски“. Исторически факултет. Т. 82–84, УИ „Св. Кл. Охридски“, София, с. 183–210.

⁷ Стамболийски, Александър, 1947. Съчинения, Т. 3, София.

⁸ Пак там, с. 243, 282–283.

ви развитието на селото (в социално, образователно, културно и икономическо отношение) и на аграрното производство, съответно на преработването на селскостопанската продукция. Проблемът на земеделците аграристи е, че до XX в. градът с неговите производство и институции винаги е бил в центъра на вниманието и едва ли традиционните градски политически сили ще бъдат склонни да се примирят с второто място, което им отрежда аграризмът. Така се оформя основният конфликт, задълбочен и от множеството трудности, пред които се изправя една победена и окупирана държава. Този конфликт поставя началото на кризисния век на България.

ЦАРСТВОТО (1923–1946)

Политиката от криза към криза (1923–1933)

Поражението на България в Първата световна война и последвалата го втора национална катастрофа оставят дълбок отпечатък върху живота на българите в страната, а и на онези, които след новото поражение остават във от границите ѝ. В началото по-нататъшното развитие на страната зависи от клаузите на Ньойския мирен договор от 1919 г. и от волята на победителите, а по-късното ѝ развитие минава под знака на все по-ограничените възможности за разрешаване на потъналия в многобройни предразсъдъци национален въпрос. Тези обстоятелства обясняват атмосферата на вътрешнополитическо ожесточение и отчаяние, които карат българите все повече да се опанят на внесените отвън крайнолеви или крайнодесни идеи за социално инженерство. Световната дилема комунизъм–фашизъм и кризата на демокрацията, която светът изживява след Първата световна война, намират своите проекции и в България.

Конфликтното управление на БЗНС

Самостоятелното управление на БЗНС продължава само малко повече от три години, но за това кратко време то успява да промени много неща и да започне радикални реформи, формулирани в над 100 закона, приети от Народното съ-

бране. Те обаче предизвикват острата реакция на всички отстранени от властта градски политически сили и на едрия капитал в селото и града, които в края на краищата прибягват до военен преврат, за да свалят земеделците от власт. Така започват кървавите събития, които ще продължат с години. Как става това?

Целта на реформите на Стамболийски е селото да излезе на преден план в държавата, сиреч управлението да започне да се съобразява главно с неговите интереси. Селото наистина се нуждае от помощ, защото е пострадало жестоко от трите поредни кръвопролитни войни. Повечето български селяни са малоимотни и безимотни, а към тях се прибавят и хилядите бежанци, които в родните си места са обработвали земя и очакват да продължат да го правят и в България. Въпросът за земята – всъщност гладът за земя – е най-важният за управлението на БЗНС. Разрешаването му е потърсено в създаването на държавен поземлен фонд, осигурен с няколко закона⁹. Целта им е да се увеличат държавните земи и чрез преразпределението им да се съдейства за утвърждаване на трудовата поземлена собственост. За целта е ограничено правото да се притежава земя над 300 дка, като площите, които надхвърлят този размер, се изземат срещу заплащане и се прехвърлят в Държавния поземлен фонд. Идеята за трудовата поземлена собственост е допълнена и от различния подход към поземлените собственици: за тези, които сами обработват земите си, няма ограничения, за онези, които притежават земи, но не ги обработват, максималният размер земя е до 40 дка за сам човек и до 100 дка за семейство.

От Държавния поземлен фронт се оземляват нуждаещите се селяни¹⁰ и хилядите бежанци, които се задължават да не продават или даряват получената земя в продължение на 20 години. Реализацията на реформата се оказва почти невъзможна задача, защото земеделското управление трае много кратко. Аграрните реформи следват доктрината на аграризма за ефективно земеделие, изградено върху средноголеми и високопродуктивни стопанства (в нашия случай такива са и по-дребните стопанства заради по-благоприятните климатични условия в сравнение с Централна Европа).¹¹ Не е изненадващо, че тези реформи предиз-

⁹ Те са: Закон за увеличаване размера на държавните земи от 30 юни 1920 г., Закон за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им от 13 ноември 1920 г., Закон за трудовата поземлена собственост от 25 април 1921 г. – Галунов, Тодор. Аграрната реформа и законодателството на БЗНС. – *История*, 1998, №2–3, с. 70–87.

¹⁰ За неблагоприятната структура на българското земеделие говорят данните, според които 54% от селяните имат парцели под 30 дка, които заемат едва 11,3% от обработваемата площ. – *Статистически годишник на Българското царство*, 1909. София, 1910, с. 183.

¹¹ Стремежът към утвърждаване на средните стопанства е общ за аграризма в Източна Европа. – Баева, Искра. Аграрното законодателство в Чехословакия, Полша и България след Първата световна война. – *История*, 2002, №1, с. 11–21.

викват недоволството на едрите земевладелци и живеещите в градовете собственици за земя.

Свързан с аграрната реформа е и опитът през 1921 г. да се наложи контрол над търговията със зърно чрез създаването на Консорциум от Народната, Земеделската и Кооперативната банка, Общия съюз на земеделските кооперации и Съюзната земеделска кооперативна банка. Целта на Консорциума е да ограничи частната търговия със зърнени храни и земеделски произведения. При това той е задължен да построи складове за храни, откъдето общините да купуват продукти на достъпни за населението цени, по-специално за инвалидите и бедните. Но също така не е изненадващо, че Консорциумът е отменен от контролната комисия на Антантата, която се обявява в защита на частната инициатива.

Дискусията предизвиква и приетият на 14 юни 1920 г. Закон за трудова повинност за всички младежи и девойки. Според него младежите, навършили 20 години, и девойките от 16-годишна възраст трябва да полагат общественополезен труд в продължение съответно на една година за младежите и шест месеца за девойките. Интересни са мотивите, формулирани от Стамболийски, за въвеждането на този закон: „Помиривайки се със съдбата си, ние трябва бързо да се приспособим към новите условия, решени да скъсаме един път завинаги с миналото, решени да напуснем пътя на безумните и катастрофални военни лудории, ний трябва бързо и без колебание да тръгнем в противоположна посока по пътя на мирното и културно стопанско развитие... Законът за трудовата повинност носи една съвършено нова организация на човешкия труд... Аз мисля, че тази идея, усвоена от всички, оживотворена чрез един закон и приложена с такт, умение и смелост, в скоро време ще се превърне в един от най-добрите инструменти за морално възпитание, икономически и социален подем на България.“¹² Под морално възпитание той разбира запознаването на всички млади хора – бедни и богати, от селото или от града – с физическия труд, а под подем на България – ролята на този труд за възстановяване на държавата, а освен това и за начална военна подготовка при забраната за редовна армия по Ньойския договор.

Пак към намаляване на социалните различия е насочена и данъчната реформа на земеделците, която предвижда въвеждане на прогресивен подоходен данък, при който данъчната ставка за богатите е по-висока от тази за бедните. Но реформата е приета в края на управлението на БЗНС и веднага след свалянето на земеделците от власт е отменена. Законът за данъците на дружествата ясно преферира кооперациите, основна част от които са земеделски. Резултатите от този закон се виждат в данните за броя на кооперациите, който през 1922 г. нараства до 1731. В същата посока е и Законът за водните синдикати. На свой ред Народните, Земеделските и Кооперативните банки осигуряват изгодни кредити

¹² Цит. по: Хаджиев, П. *Първостроителят на Трудовата повинност*. В. „Земя“, 28 февруари 2019 г.

за кооперациите. В интерес на селото са намалени таксите за съдебни услуги и други подобни плащания.

Особено активни са земеделците в образованието и културата, където реформите са по инициатива на министъра на просвещението Стоян Омарчевски. Целта е образованието и културата да се трансформират от елитарни в масови (народни). Въведено е задължително прогимназиално образование до 7. клас (дотогава такова е било началното образование), а към опростяване на правописа е насочена правописната реформа, предложена от акад. Александър Теодоров-Балан. Пак министър Стоян Омарчевски предлага 1 ноември да стане Ден на народните будители, по негово предложение в селата са построени нови 1115 училища, детската литература е освободена от данъци, започва поставянето на бюстове на заслужили българи в Борисовата градина в София.¹³ По същото време заради правописната реформа Омарчевски е обвинен от софийската интелигенция, че опростачва езика. През 1921–1922 г. той влиза в конфликт и със Софийския университет, но за разлика от скандала с княз Фердинанд от 1907 г., Университетът не е затворен, а спорът завършва с отстъпка на Омарчевски и победа за университета. По инициатива на министъра на просвещението Омарчевски е създадена Музикалната академия, а Рисувалното училище става Художествена академия.

Наред със защитата на селото правителството на БЗНС атакува града, градските партии, богатите и обслужващите системата, която до момента е била в ущърб на селото. Срещу богатите граждани са насочени Законът за облекчаване на жилищната криза и Законът за отчуждаване на здания за държавна, общинска и окръжна нужда. За да не се обременява държавният бюджет с високи наеми, правителството решава да иземе от частните им собственици сградите, в които са разположени държавните служби.¹⁴

Земеделското правителство е решено да наложи волята си, включително и със сила. Тъй като се страхуват от противодействието на многобройните им градски противници, още през октомври 1922 г. земеделците създават постоянно действаща въоръжена Земеделска народна гвардия, която охранява партийни мероприятия и респектира политическите противници. Тя става известна като „оранжева гвардия“ и често е използвана за разпръскване на митинги и срещи на опозицията, но в крайна сметка се оказва по-скоро политическо плашило, отколкото реална военна сила. Изпълнявайки друго свое обещание – за търсене на

¹³ Поппетров, Николай. БЗНС и проблемите на образованието и културния живот (Щрихи към периода 1899–1947 г.). – *Преломни времена*. Сб. в чест на проф. Любомир Огнянов, 2006. УИ „Св. Кл. Охридски“, София, с. 199–215.

¹⁴ Повече по темата вж.: Петрова, Димитрина. 1988. *Самостоятелното управление на БЗНС 1920–1923*, Наука и изкуство, София, с. 100–135.

отговорност за двете национални катастрофи – земеделците организират на 19 ноември 1922 г. референдум, в който питат българите дали искат да се потърси отговорност от виновниците. След положителния отговор е приет Законът за съдене и наказване на виновниците за Първата национална катастрофа, дал възможност да започне работата си Държавният съд над министрите от военните правителства. Процесът завършва с присъди за различни срокове затвор срещу политици от повечето градски партии, което допълнително подсилва желанието им да си отмъстят на земеделците.

Управлението на земеделците успява да настрои срещу себе си на практика всички политически партии, които определя като „политически котерии, изживели времето си и безполезна за обществото“. Десните среди са застрашени от законодателството, ограничаващо едрите собственици и спекуланти, и от силовите акции на земеделците, сред които се откроява побоят над политиците от Конституционния блок на 17 септември 1922 г. в Долни Дъбник и Търново. На този ден Конституционният блок, създаден през лятото като анти-БЗНС обединение, свиква събор в Търново, а земеделците решават да го осуетят. Въоръжени селски групи атакуват и малтретират пътуващите за събора, някои от тях са арестувани, други напускат страната.¹⁵ Атакувани са и левите партии – социалдемократите и комунистите – както с грубото потушаване на Голямата транспортна стачка (1919–1920)¹⁶, така и с действията срещу комунистите, основни съперници на БЗНС за влияние в селото. Заради необходимостта от помирение с Югославия правителството на Стамболийски забранява дейността на ВМРО¹⁷ и влиза с тази организация в противоборство, превърнало се в истинска война, коствала живота между другите и на вътрешния министър Александър Димитров, убит на 22 октомври 1922 г.¹⁸

¹⁵ Недев, Недю, 2007. *Три държавни преврата, или Кимон Георгиев и неговото време*, „Сиела“, София, с. 118–123.

¹⁶ Голямата транспортната стачка, станала обща политическа стачка, започва като масова демонстрация на 24 декември 1919 г. по инициатива на Общия работнически синдикален съюз и БКП (т.с.). На 25 декември демонстрацията е разгонена от правителството, след което недоволните от положението си железничари обявяват стачка в София, Горна Оряховица, Дупница, Стара Загора, Нова Загора, Русе, Пазарджик, Плевен, Лом. А към тях се присъединяват и миньорите от Перник и Бобов дол. На 27 декември БКП (т.с.) и Съюзът на транспортните работници обявяват обща стачка, в която се включват около 25 хил. работници от железниците, пощите и телеграфите. БКП (т.с.) продължава общата политическа стачка от 29 декември до 3 януари 1920 г. На 17 януари социалдемократическият синдикат обявява край на стачката, която официално е преустановена на 19 януари 1920 г.

¹⁷ Прави го с решение на правителството от 7 май 1923 г. – ЦДА, ф. 284 к, оп. 1, а.е. 4787, л. 1, 3–4.

¹⁸ Със засилването на национализма в съвременна България започна оправдаването и на тези убийства: Билярски, Цочо. 2011. *Убийствата на Александър Стамболийски, Райко Даскалов и Александър Димитров от ВМРО – едно заслужено възмездие за тяхното родоотстъпничество*.

След Ньойския договор земеделците са принудени да пренасочат и външната политика на България. Победена България може да избира между три варианта за действие: 1. Да се съпротивлява активно или пасивно срещу несправедливия мирен договор. 2. Да приеме поражението и да се подчини на волята на победителите и 3. Да потърси *modus vivendi* с победителите, за да се опита да смекчи наказателните клаузи. Стамболийски избира третия вариант. Но предварително условие за него е да убеди победителите в добронамереността на страната.

Още в началото на декември 1919 г. Стамболийски прави опит с италианска помощ да постигне споразумение с Румъния за връщане на Южна Добруджа, но не успява. След ратификацията на мирния договор българският премиер предприема стодневна обиколка в Европа, продължила от 5 октомври 1920 до 14 януари 1921 г., с цел да преговаря с държавите победителки.¹⁹ Първото посещение през октомври 1920 г. е във Великобритания, където при срещата си с външния министър лорд Джордж Кързън Стамболийски напомня за задължението на победителите да защитават правата на българите, останали в границите на съседните държави.²⁰ През ноември в Париж Стамболийски иска помощ за приемането на България в Обществото на народите (което става на 16 декември с.г.) и да ѝ бъде осигурен обещаният излаз на Егейско море. На свой ред Франция налага на България да приеме армията на барон Пьотр Врангел, прогонена от Съветска Русия. В изпълнение на това френско искане на 21 юни 1921 г. България подписва договор, с който разрешава да влязат на нейна територия 7000 въоръжени мъже, а два месеца по-късно – още 6000 руски военни от претърпялата поражение в Гражданската война Бяла армия²¹. Резултатите от дипломатическата обиколка на премиера са възстановените дипломатически отношения с много страни, като Великобритания, Франция, Югославия, Чехословакия, Италия.

http://sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=240:2011-02-18-16-18-42&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61http://sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=240:2011-02-18-16-18-42&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61

¹⁹ *Външната политика на правителството на БЗНС – ноември 1919 – юни 1923*. Александър Стамболийски. Документално наследство. 1989, Изд. на БЗНС, София.

²⁰ Става дума за Договора за правата на малцинствата, подписан по време на Парижката мирна конференция на 28 юни 1919 г. – Grenville, J. A. S. 1974, *The Major International Treaties 1914–1973*. History and guide with texts. Stein and Day, p. 72–73.

²¹ Руските белоимигрантски войски в България достигат 21 хил. души, като по този начин надвишават българската армия, която по Ньойския договор е ограничена на 20 хил. души. През 1922 г. опозицията влиза във връзка с армията на Врангел, за да я използва за сваляне на правителството на Стамболийски. След като получава документи за това, правителството издава на 11 май 1922 г. постановление, с което висшите чиновници на врангелистите са арестувани и екстернирани, оръжието е предадено на Комисията на Антантата и до края на годината Врангеловата армия е прогонена от България.

Чутото от европейските политици убеждава Стамболийски, че утвърждаването на следвоенна България трябва да мине през помирение със съседните страни. Най-важни в случая са отношенията с Югославия (до 1929 г. – Сърбохърватско-словенско кралство), затова през есента на 1922 г. Стамболийски преговаря с премиера Никола Пашич и в резултат на това на 23 март 1923 г. се стига до подписването на Нишката спогодба. Според нея България трябва да преустанови преминаването на въоръжени чети през границата, което пряко засяга ВМРО, която обявява война на земеделското правителство.²² Като компенсация за изоставянето на Македонския въпрос правителството на БЗНС за първи път в българската история успява да изведе на преден план Тракийския проблем. То установява добри отношения с кемалистка Турция с надеждата, че след победата ѝ във войната с Гърция България ще може да получи обещания ѝ икономически излаз на Бяло море и да възстанови българските права в Западна Тракия.²³

Големият завой във вътрешната и външната политика, осъществен от правителството на Стамболийски, предизвиква враждебни реакции от различни посоки. А докато Стамболийски вярва, че има зад себе си мнозинството от българите (сиреч селяните) и може да действа свободно в тяхно име, отстранените политически елити започват подготовка за насилствено сваляне на земеделците от власт.

Превратът на 9 юни 1923 г. и реакцията срещу него

След като губят изборите, традиционните партии започват да се обединяват. Така са създадени Националлибералната и Обединената народно-прогресивна партия, а борбата им срещу земеделското правителство води до още по-широкото им обединение в Конституционен блок на 6 юли 1922 г. През есента на 1922 г. е осъществена още една стъпка към консолидирането на антиземеделската опозиция в лицето на Народния сговор, създаден за „духовно единство на нацията“, „социална полза и справедливост“ и „издигане престижа на държавната власт“. Тази формация се обявява за елитарна политическа сила.²⁴

Различните обединения обаче не успяват да попречат на земеделците да спечелят с абсолютно мнозинство и парламентарните избори, проведени на 22 април 1923 г. Разбира се, за това съдейства и новата изборителна система, въвела

²² Куманов, Милен. Нишката спогодба от 1923 г. – *Векове*, 1972, №5; Василев, Васил. 1991. *Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения*. Изд. на БАН, София.

²³ *Външната политика на правителството на БЗНС: ноември 1919–юни 1923. Александър Стамболийски: документално наследство*. 1989. Изд. на БЗНС, София.

²⁴ Повече за създаването и дейността на Народния сговор вж.: Георгиев, Величко. 1989. *Народният сговор 1921–1923*. УИ „Св. Кл. Охридски“, София.

задължително гласуване и мажоритарна система: така при получени 53,8% от гласовете земеделците получават 212 депутатски места от общо 245, или 86%. След тези избори за опозиционните партии става ясно, че нямат шансове да си върнат властта с изборна бюлетина, затова се насочват към други средства. Обръщат се към създадения след поражението Военен съюз, обединил настоящи и бивши (уволнени по волята на победителите) офицери, вярвачи, че техен дълг е да се намесят в политиката, за да предпазят страната от комунизма и от режима на земеделците. Към подготовката за сваляне на Стамболийски с военен преврат е привлечена и ВМРО.

Още през януари 1923 г. правителството научава за подготвяния военен преврат, но земеделците не обръщат особено внимание на тази информация, защото се чувстват силни с мнозинството си в парламента и в институциите. Нещо повече, те затвърждават това свое усещане след резултатите от изборите, които обаче по-скоро катализират действията на заговорниците. Дейците на Военния съюз правят срещи с офицери от различни гарнизони, свързват се с цар Борис III и определят дори дата за преврата. На 8 юни 1923 г. вечерта е проведена среща на военните с дейците на Народния сговор, на която се уговарят за състава на бъдещото правителство с председател икономиста проф. Александър Цанков. Благоприятно за избраната дата обстоятелство е, че Александър Стамболийски не е в София, а в родното си село Славовица, където дори приема царя, който иска да се увери, че премиерът не подозира нищо.

При тези благоприятни условия в 3 ч. през нощта на 9 юни 1923 г. военните завземат ключови позиции в София – участъците, пощата и телеграфа, Централната гара. Земеделските министри са арестувани по домовете им, а т.нар. Оранжева гвардия е обезоръжена. Правителството на Стамболийски е свалено, но държавният глава трябва да подпише указа за назначаването на новото правителство, за да бъде легитимиран превратът. Цар Борис III го прави към обед на 9 юни, след като набързо се консултира с чуждите дипломати в София. Новият премиер, проф. Александър Цанков, както и други дейци от Народния сговор са мотивирани и от примера на Бенито Мусолини, оглавил италианското правителство през октомври 1922 г. след зрелищен „поход към Рим“ на фашистите. В новото правителство има представители на всички противници на земеделците от Конституционния блок, Народния сговор, Военния съюз, националлибералите и широките социалисти. Само представители на БКП (т.с.) не присъстват в новия кабинет, но на 9 юни ръководителите ѝ обявяват неутралитет в тази по тяхното определение „въоръжена борба между селската и градската буржоазия“²⁵.

Лекотата, с която е свалено правителството, е изненадваща само на пръв поглед. Земеделците вярват, че властта им се крепи върху голямата подкрепа на

²⁵ Това е заявено в оповестения на 9 юни 1923 г. „Позив към работниците и селяните в България“.

селяните, но още от Средновековието центърът на властта е в градовете, което става още по-видимо в епохата на капитализма²⁶; а когато става дума за военен преврат, е ясно, че няма как гражданските структури да се противопоставят на военните. Селяните не остават безучастни, когато виждат как с военна сила е свалена тяхната власт. На много места те излизат от домовете си, за да я защитят. Правят го и селяните от Пазарджишко, няколко хиляди от които се отправят към Славовица, където е Стамболийски. Те се опитват да превземат Пазарджик, но са разбити от местния гарнизон и разпръснати. Законният министър-председател Александър Стамболийски е заловен, закаран обратно в родното му село и на 14 юни е убит по неопишуемо жесток начин. Подобна е съдбата и на брат му Васил.

Съпротива срещу преврата е организирана още в Шуменско и в Плевенско. В Плевенско в нея се включват съвместно земеделците под ръководството на Георги Кочев и Цоньо Матов и комунистите, оглавени от Асен Халачев, който не се подчинява на позива на ЦК на БКП (т.с.) от София за неутралитет в борбата между привържениците на законното правителство и превратаджиите. Въпреки първоначалните успехи на съпротивата тя бързо е сломена от армията. Същото се случва и със съпротивата на селяни от Ловешко и Шуменско, както и с по-ограничените селски действия в Търновско, Пловдивско, Софийско, Старозагорско, Хасковско, Бургаско, Кюстендилско. Жертвите от сблъсъците не са много – по официални данни убитите са 35²⁷.

Още тези събития показват, че трудно можем безкритично да приемем наложилата се в годините след 1989 г. нова оценка, че превратът от 9 юни 1923 г. е бил „неизбежен“ и „спасителен за демокрацията“²⁸. Срещу тази политкоректна според днешните политически условия оценка говори трагичната съдба на много земеделци, а и не само земеделци, противопоставили се на преврата.

Не всички съвременници на Деветоюнския преврат са съгласни с тогавашните и днешните официални оценки. Макар и неособено точно като фактология, позицията на Ърнест Хемингвей предлага съвсем друго отношение към събитията в България. В репортаж за в. „Торонто Стар“ от 15 септември 1923 г. Хемингвей описва преврата така: „Стамболийски беше свален от старите прогер-

²⁶ Баева, Искра. Градът в политическата история на Източна Европа през ХХ в. – *Балканистичен форум*, 1997, №2, с. 73–81.

²⁷ Повече за жертвите вж.: *Звезди във вековете*, 1972. Музей на революционното движение в България, Изд. на БКП, София.

²⁸ Тази теза преобладава в съвременна България както в медийното отбелязване на 9 юни, така и в учебниците и в историографията. Такава е тезата на публикациите от последните години на тази дата във в. „Дневник“: https://www.dnevnik.bg/analizi/2022/06/09/4354562_9_juni_1923_neizbejniat_prevrat/#, в учебника за 7. клас на издателство „Просвета“, както и в историческото изследване: Янчев, Веселин, 2023. *Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Септември 1923 година: провалът на едно поръчано въстание*. УИ „Св. Климент Охридски“, София.

мански армейски офицери, рушветчии, политически интриганти и от български интелектуалци, което в България означава хора, поели достатъчно знания, за да загубят способността да бъдат повече честни. Стамболийски беше убит от хората, които доведоха до пълна разруха страната, която той се опитваше да спаси.²⁹

След потушаването на съпротивата новото правителство на проф. Цанков започва терор срещу активисти на БЗНС и БКП, които са арестувани, изтезавани и убивани без съд и присъда. В хода на тези репресии са избити такива земеделски дейци като кметът на София Крум Попов – арестуван, изтезаван и убит на 18 юли 1923 г. край село Горубляне; народният представител Георги Дамянов – ръководил съпротивата срещу преврата в Пирдопско и Новоселско, заловен, убит и изгорен в тухларските пещи в с. Долни Богров; народният представител Стоян Калъчев – арестуван и убит край София; бившият министър Райко Даскалов – организатор на земеделската емиграция след преврата, убит от наемен убиец в Прага; министърът на правосъдието Спас Дупаринов – арестуван, осъден на затвор, но по-късно убит край с. Вакарел; адвокатът от Държавния съд Цветан Аврамов – арестуван, интерниран и по-късно убит; членът на Постоянното присъствие на БЗНС Димитър Кемалов – отвлечен от дома му и заклан край Захарната фабрика; земеделският активист от Горна Джумая Георги Бояджиев – арестуван и по-късно убит; Божин Велев – арестуван, отведен в Свети Врач и след еднosedмични мъчения екзекутиран, а тялото му хвърлено в Струма; Костадин Дерменджиев – арестуван и разстрелян в София; Георги Кемалов – отвлечен от дома му и убит; кметът на с. Долен Георги Ковачев – отвлечен и застрелян; учителят и свещеник Милан Колев – убит в София на 23 юни; околийският управител на Неврокоп Тодор Кънчев – арестуван в Пещера, а през август убит заедно с неговата майка Елена на Юндола; подполк. Никифор Никифоров – повикан от лечение във Виена, за да бъде арестуван и по-късно убит; секретарят на Неврокопската община Георги Ников – укрив се, но по-късно убит в София; Костадин Попиванов – арестуван и убит на 12 юни; членът на Управителния съвет и на Върховния съюзен съвет на БЗНС Петър Трендафилов – арестуван на 8 юни и убит заедно с Христо Ценин по пътя към с. Покровник; Стефан Удрев – арестуван и убит в центъра на Неврокоп на 20 юни; организаторът на съпротивата в Плевенско Асен Халачев – арестуван, изтезаван и убит.

Тяхната съдба показва, че на 9 юни 1923 г. става дума не само за сваляне на правителството на БЗНС, а за кърваво отмъщение срещу представителите на това правителство и срещу земеделците в по-широк план, по-общо казано – за отмъщение на града срещу селото заради краткия и неуспешен опит на селото да управлява града.

²⁹ Цит. по: Сократова, Ася. *Какво написа Търнест Хемингвей за България*. <https://bulgarianhistory.org/hemingway-reportazh-bulgaria/>.

Септемврийското въстание от 1923 г.

След потушаването на юнската земеделска съпротива правителството на проф. Александър Цанков изглежда стабилизирано. Макар и не много охотно, то е одобрено и от дипломатическите представители на основните европейски държави. За това говори докладът от 18 юни 1923 г. на италианеца майор Сканагата от Междусъюзническата военноконтролна комисия. В него се отчита, че положението в страната е стабилно и няма признаци на съпротива. Следва обяснението, че веднъж започнала, смяната на властта „трябваше да успее на всяка цена, иначе един неуспех би значил унищожение на столицата от страна на част от най-долните земеделски среди, на които водителите биха оставили широка свобода за грабежи и отмъщение“³⁰. Все пак не бива да забравяме, че майорът е представител на Италия, ръководена вече от Бенито Мусолини.

Кървавото потушаване на земеделската съпротива не означава, че земеделците са се примирили – най-активните са емигрирали в Югославия и Чехословакия, а останалите в страната продължават да се надяват на промяна. В това отношение потушаването на юнските бунтове от 1923 г. прилича на потушаването на Войнишкото въстание през 1918 г., когато редът е възстановен, но не е унищожено желанието на войниците, върнали се към селския си бит, да отмъстят на виновниците за поражението. Но какъв израз ще намерят нагласите за реванш зависи вече не от земеделците, а от запазилите неутралитет на 9 юни комунисти.

Отношенията между двете партии, получили след Първата световна война симпатиите на разочарованите българи – БЗНС и БКП (т.с.), – съвсем не са приятелски. Те са в остра конкуренция първо, защото се състезават за влияние сред най-голямата социална група на бедните и средните селяни, и второ, защото комунистите са възприемани като представители на града, противници на селото. Особено се обтягат отношенията през последната година на правителството на БЗНС, когато земеделците тръгват към разправа с комунистите, които отговарят с остри критики. В решение на БКП (т.с.) от заседание на 21 и 22 януари 1923 г. правителството е обвинено, че извършва дребни реформи, докато запазва господството на банките и едрите предприятия и атакува комунистите.³¹ Ожесточението в двустранните отношения кара българските комунисти да отхвърлят лозунга на IV конгрес на

³⁰ Цит. по: Веселин Янчев. 9 юни 1923 г. през погледа на съвременниците и историците. 9 юни 2021, https://www.dnevnik.bg/analizi/2021/06/09/4218840_9_juni_1923_g_prez_pogleda_na_suvremennicite_i/?fbclid=IwAR024L5nz_zEn2nwyNEGlBgRcJh8gjNsHwFsS24OResjAn3wIXPsFfohY Ss.

³¹ Заседание на Партийния съвет на БКП (т.с.) от 21 и 22 януари 1923 г. в София. – В: *БКП в резолюции и решения...* 1951, Т. II (1919–1923), Изд. на БКП, София, с. 243–244.

Коминтерна (5 ноември – 5 декември 1922 г.) за работническо-селска коалиция³², а критичността им се засилва след изборите от април 1923 г. Също като дясната опозиция комунистите оценяват изборите като „безогледен повсеместен терор и при най-големи мошеничества и фалшификации“ и „банкрут на „народовластието“. Използват и популярното обвинение във фашизъм както срещу правителството, което „използва вече всички средства за насилие на държавната власт, организира с жандарми и въоръжени банди фашистки поход срещу Комунистическата партия и вървящите с нея стотици хиляди работници и малоимотни селяни...“, така и срещу десните партии, които „ще бъдат още повече устремени към насилствено вземане на властта с помощта на нелегални фашистки и др. организации“³³.

Тези позиции обясняват тезата на ръководството на БКП (т.с.) от Позива на 9 юни 1923 г. за неутралитет. Защото, както пишат комунистите, не трябва да „си горят ръцете в огъня и да вадят кестените за други, за своите експлоататори и потисници“.

Много по-различен е погледът от Москва към събитията от юни 1923 г. в България. Ръководството на Комунистическия интернационал (Коминтерн) критикува българските комунисти: „Разтревожени сме от известието, че Вие спъвате борбата в Плевен против новото правителство... Доколкото можем да съдим оттука, положението изисква съвместни и решителни действия даже със Стамболийски, иначе сегашното правителство ще се укрепи и ще разгроми комунистите.“ Тази позиция всъщност е на Васил Коларов, който тогава е генерален секретар на Коминтерна. Разликите в позициите на местните и на московските комунисти се дължи не само на различния опит, а и на различните им цели. За комунистите в България свалянето на правителството на БЗНС е удар върху политическия противник, докато от Москва съпротивата срещу преврата изглежда като начало на нова европейска революционна криза, съпровождаща Рурската криза в Германия и политическото напрежение в Полша. Ретроспективно погледнато, позицията на Коминтерна за нова революционна вълна е погрешна, защото сблъсъците от лятото и есента на 1923 г. бележат края на революционната епоха, а не ново начало. Но това става ясно впоследствие, а през 1923 г. е въпрос за оценка на събитията.

³² Ето и обосновката: *Земеделският съюз защитава интересите и провежда политиката на селската буржоазия, предимно на тая, произлязла от забогателите селяни, която стои начело на съюза и играе в него ръководна роля, а голямата безимотна, малоимотна и селска маса Земеделският съюз води подире си с демагогия, с дребни полумерки за залъгване на малоимотните селяни и със силата на властта. Вж. БКП в резолюции и решения..., с. 249.*

³³ Заседание на Партийния съвет на БКП (т.с.) от 25 и 26 април 1923 г. в София. 1. Декларация на Партийния съвет по резултатите от изборите и вътрешното положение. – В: *БКП в резолюции и решения..., с. 260–264.*